

УДК 502.7:581.9:591.9(477.72)

<https://doi.org/10.53904/1682-2374/2022-24/12>

В.С. Гавриленко¹, І.К. Поліщук², Т.В. Старовойтова³

Біосферний заповідник "Асканія-Нова" імені Ф.Е. Фальц-Фейна

вул. Паркова, 15, смт Асканія-Нова, Каховський р-н, Херсонська обл., 75230 Україна

¹e-mail: vszapaskania@gmail.com

²e-mail: polishchukigor7ascania@gmail.com

³e-mail: starovoitovatetana@gmail.com

¹orcid.org/0000-0001-5984-7888

²orcid.org/0000-0003-3328-2609

³orcid.org/0000-0003-4243-1311

СОВИ БІОСФЕРНОГО ЗАПОВІДНИКА "АСКАНІЯ-НОВА" (ВИДОВЕ РІЗНОМА-НІТТЯ, ХАРАКТЕР ПЕРЕБУВАННЯ ТА ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЕКОЛОГІЇ)

Совоподібні, созологічний статус, приуроченість до екосистем, флуктуації чисельності

СОВИ БІОСФЕРНОГО ЗАПОВІДНИКА "АСКАНІЯ-НОВА" (ВИДОВЕ РІЗНОМА-НІТТЯ, ХАРАКТЕР ПЕРЕБУВАННЯ ТА ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЕКОЛОГІЇ). В.С. Гавриленко, І.К. Поліщук, Т.В. Старовойтова. – Из 7 видів Совоподібних Strigiformes, що реєструвалися в заповіднику впродовж століття, натепер зустрічаються 5. Це птахи різних фауністичних комплексів, які демонструють адаптивні реакції до змін степового середовища під дією людини. Домінуючою за чисельністю є сова вухата *Asio otus* (Linnaeus, 1758), субдомінантом – сова болотяна *Asio flammeus* (Pontoppidan, 1763). Екологічні ніші цих видів частково перекриваються в зонах контакту степової екосистеми з лісосмугами та дендрологічним парком. Останніми роками простежується прогресуюче зростання чисельності совки *Otus scops* (Linnaeus, 1758) та сича хатнього *Athene noctua* (Scopoli, 1769). Сипуха *Tyto alba* (Scopoli, 1769) є гніздовим видом, але подальшу ситуацію спрогнозувати не є можливим.

Діяльність людини та біологічні фактори суттєво впливають на життєдіяльність сов у заповіднику. Людська діяльність впливає через створення лісосмуг, розорювання перелогів, отруєння мишоподібних гризунів, занепад тваринництва, руйнування старих сільськогосподарських приміщень. Біологічними факторами є кількість жертв сов, наявність гніздових майданчиків, створених такими видами, як сорока *Pica pica* L., грак *Corvus frugilegus* L., ворона сіра *Corvus cornix* L., і дупел, пустот для гніздування в сільськогосподарських та інших спорудах, природні зміни біотопів, пов'язані з глобальними процесами.

OWLS OF THE BIOSPHERE RESERVE "ASKANIA NOVA" (SPECIES DIVERSITY, HABITAT CHARACTER AND CERTAIN ASPECTS OF ECOLOGY). V.S. Havrylenko, I.K. Polishchuk, T.V. Starovoitova. – Out of 7 species of Strigiformes that have been registered in the reserve over the course of a century, 5 are now found. These are birds of various faunogenetic complexes that demonstrate adaptive reactions to changes in the steppe environment under the influence of humans. *Asio otus* (Linnaeus, 1758) is dominant in terms of numbers, and *Asio flammeus* (Pontoppidan, 1763) is subdominant. The ecological niches of these species partially overlap on the border of the steppe ecosystem with forest strips and a dendrological park. In recent years, there has been a progressive increase in the number of *Otus scops* (Linnaeus, 1758) and the *Athene noctua* (Scopoli, 1769). *Tyto alba* (Scopoli, 1769) is a nesting species, but the future situation cannot be predicted.

Human activities and biological factors are among the most important factors affecting the owl population of the reserve. Human activity is associated with the creation of forest strips, plowing of fallows, poisoning of mouse-like rodents, the decline of the livestock industry, and the destruction of old agricultural premises. Biological factors are the number of victims of owls, the presence of nesting platforms created by such species as magpies *Pica pica* L., rooks *Corvus frugilegus* L., gray crows *Corvus cornix* L., and woodpeckers, voids for nesting in agricultural and other structures, natural movements of habitats associated with global processes.

Мешкання сов у природних та штучно створених екосистемах вказує на певну їх повночленність, тобто завершеність в плані екологічної піраміди. Відомий суттєвий вплив цих хижих птахів на дрібних ссавців, птахів та крупних нічних комах (Пукинский, 1977). Природні екосистеми межиріччя Дніпро – Молочна, які ще до початку XIX століття були мало трансформовані людською діяльністю, формували умови для перебування обмеженого кола представників Совоподібних. Тому в перших літературних джерелах, які стосуються регіону сучасного біосферного заповідника, відомості про цей ряд відсутні. Із формуванням постійних поселень людей та появою тракторної техніки степові екосистеми зазнавали суттєвої швидкої трансформації. Для боротьби з вітровою ерозією люди були змушені штучно створювати не притаманні степовій зоні біотопи з деревною рослинністю, які заселялися видами птахів, у тому числі совами, не характерними для Південного степового регіону.

Совоподібні, яким безпосередньо на території заповідника орнітологами приділялося менше уваги, разом з тим, є прикладом, який показує, наскільки людська діяльність може впливати на поширення біологічного різноманіття. Вивчення їх адаптивних властивостей при синергічній дії різноманітних факторів є необхідним кроком для прогнозу перебування виду в межах заповідної території.

Матеріал і методика досліджень

Пошук літературних джерел, які стосуються сов Біосферного заповідника "Асканія-Нова", здійснено на глибину понад 150 років. При підготовці публікації залучені архівні матеріали із записів, які за часів Ф. Фальц-Фейна вели служитель зоопарку К. Сіянко та таксидерміст і відповідальний за музейні фонди Г. Рібергер (Архів ..., 48, 60, 81). Використано матеріали з рукопису дисертації з орнітології регіону Асканія-Нова В.Д. Треуса (1952), Літопису природи біосферного заповідника "Асканія-Нова" за 1984, 1989–2021 роки. В зимовий період проведено прямі обліки сов в місцях їх зосередження серед деревної рослинності та сільської забудови. У гніздовий період сов спостерігали на маршрутах, закладених для обліку інших птахів заповідника у дендропарку, лісосмугах, а також здійснювали індивідуальний пошук і реєстрацію місць їх перебування серед сільської забудови та у заповідній зоні. Також проводили опитування місцевих жителів щодо перебування птахів з цього ряду в різних біотопах поза заповідником.

Обміри яєць проводили за загальноприйнятими методиками. Українські наукові назви птахів наведені за роботою Г.В. Фесенка і А.А. Бокотея (2002). Визначення жертв окремих видів здійснювали погадковим методом (Полищук, 2009). Екологічна та фауногенетична класифікація птахів наведені за роботою В.П. Беліка (Белик, 2000).

Результати досліджень та обговорення

Наявність найбільшої за площею у Європі, компактно розміщеної степової екосистеми, що віднесена до заповідної зони біосферного заповідника "Асканія-Нова", з перелогами різного ступеня ренатуралізації, культурфітоценозів (насаджень Дендрологічного парку загальнодержавного значення "Асканія-Нова", лісосмуг), а також сільської забудови у буферній зоні і зоні антропогенних ландшафтів створюють умови для постійного та тимчасового перебування різних видів Совоподібних на більшості його території. Аналіз літературних джерел з часу заснування перших об'єктів природно-заповідного фонду в Асканії-Новій вказує, що тут, в різний час, виявлено 7 видів цього ряду (табл. 1). Два види – сова сіра *Strix aluco* Linnaeus, 1758 та пугач *Bubo bubo* Linnaeus, 1758, реєструвалися ще на початку XX століття. Із видів з широким ареалом тут постійно мешкала сова болотяна *Asio flammeus* Pontoppidan, 1763. Перебування інших видів пов'язане з поселенням людей та формуванням ними деревних насаджень як у населених пунктах, так і серед полезахисних лісосмуг, особливо з другої половини XX століття. Не виключаємо, що на появу окремих видів вплинули загальні процеси, пов'язані з розширенням їх ареалів, але при цьому повинні були існувати біотопи, де птахи могли б оселятися. При змінах екологічних умов, які виявлені в процесі досліджень, види або адаптувалися, або зникли. В таблиці 1 нами подано узагальнені еколого-фауністичні характеристики, які відображають тенденції змін наявності та чисельності видів за весь період спостережень та їх су-

часний созологічний статус. З неї випливає, що тут зустрічалися, тимчасово чи постійно перебували представники різних фауністичних комплексів. Це пов'язано з тим, що природа степу зазнала значних трансформацій. Ми можемо припустити, що найбільш сприятливими були умови для мешкання сови болотяної. В.Д. Треус (1952) вказує, що цей вид у значній кількості зимує, літує і, можливо, гніздиться. Варто згадати, що в ході другої світової війни значні площі розораних степів піддалися ренатуралізації. Як не дивно, але це вплинуло на пугача, хоча зі слів очевидців, саме у повоєнні роки кормова база цього виду у вигляді зайця сірого *Lepus europaeus* Pallas, 1778 та ховраха малого *Spermophilus rugtaeus* Pallas, 1778 була дуже багатою, але В.Д. Треус перебування цього виду не фіксує. Що ж до інших видів, то вони проникли на нинішню заповідну територію під впливом змін, викликаних новими умовами, створеними саме людиною.

Повидовий огляд сов біосферного заповідника.

Сипуха *Tuto alba*. Повідомлення про виявлення цього виду в селах поблизу біосферного заповідника з'явилися після 2015 року. Птахів і пташенят спостерігали серед сільської забудови в селах Хлібодарівка та Іванівка Каховського району. Із Хлібодарівки у 2021 році до зоопарку принесли пташеня, яке вигодовували до льотного стану. На острові Чурюк Азово-Сиваського національного природного парку у покинутій будівлі далеко від населених пунктів також виявлено гніздування цього виду (П. Горлов, усне повідомлення).

Безпосередньо в заповіднику на гніздуванні цей вид зареєстровано 2020 року. Двох льотних пташенят виявили у вересні в залишках підсобного приміщення центральних ремонтних майстерень колишнього Дослідного господарства "Асканія-Нова" у с. Новий Етап. Саме гніздо знаходилося у вентиляційному коробі, виготовленому з дощок у вигляді квадратної труби. У 2021 році гніздування не відбулося, ймовірно, через фактор турбування з боку скотарів, що випасали худобу, а 2022 року там теж спостерігали сипуху, але регулярне відвідування цього приміщення людьми завадило її гніздуванню. У цьому ж приміщенні на підлозі під вентиляційною трубою знаходилася велика кількість погадок як минулих років, так і цьогорічних.

На основі обстеження 24 погадок встановлено, що основу раціону складали полівки гуртові *Microtus socialis* Pallas, 1773 – 63,2%, але звертає на себе увагу відносно велика частка білозубок малих *Crocidura suaveolens* Pallas, 1811 – 15,1%. Враховуючи особливості цієї території, можливо, що цей вид заселяє горища та гніздиться в селі Новий Етап, а в окремі роки літує. Поки що говорити про формування якоїсь субпопуляції ще зарано.

Сова вухата *Asio otus*. Проникнення цього виду в безлісі степи йшло паралельно з озелененням людських поселень деревними насадженнями. Записи про цей вид у щоденниках К. Сіянка з'являються з 1909 року (Архів ..., 48). В літературних джерелах кінця XIX століття цей вид не відмічається. Аналіз роботи М. Шарлеманя (1924) вказує, що він також почерпнув дані про цей вид із архівів заповідника, хоча автор не зробив посилання на журнали та щоденники служителів Ф. Фальц-Фейна. Є також дані про виготовлення Г. Рібергером музейних чучел, на етикетках яких вказувалися час і місце здобування птаха.

З роботи В.Д. Треуса (1952) ми встановлюємо, що на початку 1950-х років цей вид в Асканії-Нова не був чисельним, зустрічався на зимівлі поодинокими особинами.

Від 1950-х років в регіоні заповідника велось планове масштабне висаджування полезахисних лісосмуг. Це сприяло формуванню в них колоній грака та гніздуванню сороки, гнізда яких здебільшого використовуються вухатими совами для гніздування.

Судячи з даних Літописів природи, пік чисельності сови вухатої припадає на 1980-ті – початок 1990-х років. На той час на території дендрологічного парку "Асканія-Нова" гніздилося до 4 тисяч пар грака, а тому була необмежена кількість платформ для спорудження гнізд різних видів хижих птахів, у тому числі і сови вухатої. Завдяки поєднанню захисних умов для днювання та потужної кормової бази із мишоподібних гризунів на суміжній степовій території паркова екосистема стала надзвичайно сприятливим місцем для зимівлі цього виду. Восени птахи для ночівлі обирають щільнокронні дерева дуба звичайного, клена гостролистого, а по мірі опадання листя переміщуються до хвойних насаджень з ялівцю віргінського та сосни кримської. В особливо холодну погоду сови спускаються до кущів тиса ягідного. В морозну погоду від –10 °С і нижче вони днюють

Таблиця 1. Еколого-фауністична та созологічна характеристика сов біосферного заповідника

Назви видів		Фауногенетичний комплекс	Рік першої реєстрації	Рік останньої реєстрації	Статус перебування		Динаміка за останні 30 років	Відносна чисельність	Созологічний статус	Примітки
українська	латинська				рік першої реєстрації	рік останньої реєстрації				
Сипуха	<i>Tuto alba</i> Scopoli, 1769	ДМ	2015	*	ЗЛ	ГН/Л	↑	Р	БК, ЧКУ	
Сова вухата	<i>Asio otus</i> Linnaeus, 1758	ДС	1909	*	ЗЛ, З	О, ПР	↔	С	БК	В окремі роки чисельний
Сова болотяна	<i>Asio flammeus</i> Pontoppidan, 1763	ДС	1911	*	ГН	О	↕	С	БК, ЧКУ	В окремі роки звичайний і навіть чисельний
Пугач	<i>Bubo bubo</i> Linnaeus, 1758	Б	1909	1924	ЗЛ	1924	-	-	БК, ЧКУ	Зник з природи Присивашшя
Совка	<i>Otus scops</i> Linnaeus, 1758	НМ	1908	*	ЗЛ	ГН	↑	Р	БК, ЧКУ	
Сич хатній	<i>Athene noctua</i> Scopoli, 1769	ПГ	1885	*	ГН	ГН	↕	С	БК	Після довготривалої депресії чисельність зростає
Сова сіра	<i>Strix aluco</i> Linnaeus, 1758	Б	1911	1919	ЗЛ	ЗЛ	-		БК	В останні десятиліття дані про перебування відсутні

Примітки: Фауногенетичний комплекс: ДС – давньолісостеповий, НМ – неморальний, ДМ – давньонеморальний, ПГ – пустельно-гірський, Б – бореальний;

Рік останньої реєстрації: * – спостерігався у 2022 році;

Статус перебування: ЗЛ – спорадичні зальоти, ПР – зустрічається під час прольотів, ГН – гніздиться, О – осілий, зустрічається цілорічно, З – лише зимує, Л – зустрічається влітку, гніздування вірогідне;

Динаміка чисельності за останні 30 років: ↑ – зростає, ↔ – стабільна, спорадичність зустрічей не дає уявлення про зміну чисельності, ↕ – характерні значні коливання чисельності, ↓ – зменшується;

Відносна чисельність: Р – малочисельний, С – звичайний;

Созологічний статус: БК – Бернська конвенція, ЧКУ – Червона книга України.

щільними купками, що сприяє зменшенню витрати теплової енергії. Таку поведінку відмічали і в інших місцях ареалу (Дребет, 2007).

Максимальна чисельність зимуючих сов вухатих у 1980-ті роки, яку реєстрував М.М. Семьонов (Семенов, 1991), досягала 300 особин. Разом з тим, взимку 2005–2006 років на території дендрологічного парку було виявлено лише 15 сов. У цю ж зиму знайдено дві загиблі сови з виразними ознаками виснаження. Чергове наростання чисельності зимуючих сов вухатих сталося 2009 року, який характеризувався великою кількістю полівки гуртової, але вже у другій половині зими, через високий сніговий покрив та утворення насту, птахи у своїй більшості відпочували за межі заповідника.

Початок шлюбної поведінки сов вухатих поступово зміщується на зимовий період. При потеплінні у січні та під час лютневих "вікон" їхнє "кугукання" прослуховувалося з 15–16 години. До відкладання яєць першими приступають птахи, які не переміщуються на зиму із своєї гніздової території.

Найбільш ранні кладки виявлені нами на початку другої декади березня. Частина птахів розпочинає яйцекладку в середині квітня. Цілком можливо, що це птахи, які зимують за межами своїх гніздових територій або сформували пари вперше. Співвідношення ранніх і середніх кладок приблизно 1:1. Не виключено, що при втраті першої кладки може бути друга. Так, 14 червня 2013 року на дереві береста дрібнолистоного в гнізді грака було знайдене гніздо з кладкою із 2 яєць сови вухатої. З цього слідує, що сезон розмноження у сови вухатої є тривалим.

Кількість яєць в кладках залежить від кормової бази, що є відомим фактом, і в наших умовах вона змінювалася від 2 до 8. Розміри гнізд та яєць представлено у таблиці 2. Зокрема, середній розмір яєць з великої вибірки становив $39,48 \pm 5,1$ на $33,30 \pm 5,7$ мм. Вага $37,23 \pm 7,7$ г ($n=63$).

Коливання чисельності цього виду в гніздовий період на території дендрологічного парку значне, зокрема, в старій його частині спостерігали від 1,1 пар/га, проте, деколи птахів зовсім не виявляли, як це було навесні 2006 року (Гавриленко та ін., 2010). Взимку 2020–2021 року сталося отруєння сов вухатих від вживання полівки гуртової після застосування на полях озимих культур родентицидів антикоагулятивної дії з діючими речовинами бродіфакум та бромадіалон.

На представленій схемі (рис.1) вказано локалітети (лісосмуги і паркові екосистеми), яким сова вухата віддає перевагу при гніздуванні.

Таблиця 2. Окремі репродуктивні характеристики сов вухатої та болотяної

Назви видів	Гнізда					Яйця			
	n*	D	d	H	h	n	D	d	Вага, г
Сова вухата	63	34±13	14±9	27±15	6±4	252	39,48±5,1	33,30±5,7	37,23±7,7
Сова болотяна	3	27±12	21±9	5±2	5±0	16	40,83±2,0	31,59±5,1	41±4,4

Примітка: * – відповідні параметри знімали повторно з гнізд в усіх випадках, коли в останніх завершувалося розмноження

Серед провідних чинників, що впливають на поселення сови вухатої, є її пряма залежність від наявності гнізд сороки, грака, ворони сірої, а також напівдупел у великих деревах. Останні можна зустріти хіба що на території старої частини дендропарку та в смт Асканія-Нова. Потужно вплинуло на чисельність сов цього виду значне зменшення чисельності сороки наприкінці 1990-х років. Якщо враховувати, що гніздо сороки, яке перебуває в експлуатації іншими видами, не витримує більше 3–4 гніздувань, то забезпеченість сов гніздами також різко знизилася. Варто зазначити, що у сов є також такий конкурент як боривітер *Falco tinnunculus* L., осілі пари якого також претендують на гніздування в сорочачих гніздах.

Як виняток, у 2022 році ми знайшли одне гніздо сови вухатої у минулорічному гнізді припутня *Columba palumbus* L. Скоріш за все це дійсно зумовлено обмеженими можливостями у виборі старих гнізд для поселення.

У малокормні роки вид здійснює міграції південним степовим регіоном. Особливо це посилюється у зимовий період, коли птахи концентруються у захищених місцях, якими є паркові екосистеми та деревні насадження населених пунктах.

Рис. 1. Поширення сови вухатої (●) в межах біосферного заповідника (за результатами спостережень 2019–2022 років)

Основу харчового раціону цих птахів, як показав щорічний аналіз вмісту погадок протягом 1989–2021 років, склали широко розповсюджені полівки гуртові *Microtus socialis* Pallas, 1773 і миші звичайні *Mus musculus* Linnaeus, 1758, а взагалі, крім названих, встановлено живлення ще десятьма видами дрібних ссавців. Трофічне значення окремих з них, в залежності від стану їх популяцій і доступності, могло короткочасно змінюватись. Особливо показовим в цьому відношенні було дослідження раціону взимку 2009–2010 років. Так, в першій половині грудня 2009 року у безсніжний період в погадках переважали рештки полівок гуртових (табл. 3), а в другій декаді місяця, після встановлення глибокого снігового покриву, домінування перейшло до миші звичайної і зроста частка хом'ячків сірих та птахів. Відлига наприкінці грудня (3) повернула співвідношення решток жертв до стану 1. Черговий снігопад на початку лютого 2010 року змістив пріоритети на користь полівок і дрібних Горобцеподібних Passeriformes (4). Зрештою, інтенсивне танення снігу в третій декаді та поступове заповнення талою водою дна Великого Чапельського поду викликало переміщення полівок гуртових, які, рятуючись від повені, ставали легкою здобиччю сов (5).

Таблиця 3. Зміна складу погадок сови вухатої в залежності від доступності харчових об'єктів, %

Види	2009			2010	
	1	2	3	4	5
Полівка гуртова <i>Microtus socialis</i> Pallas, 1773	73,2	13,0	75,7	52,2	94,5
Полівка лучна <i>Microtus levis</i> Miller, 1908	9,6	4,8	10,4	1,6	0,0
Миша звичайна <i>Mus musculus</i> Linnaeus, 1758	11,6	43,9	10,1	3,2	4,5
Миша курганцева <i>Mus spicilegus</i> Petenyi, 1882	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
Мишак степовий <i>Sylvaemus witherbyi</i> Thomas, 1902	2,5	2,6	0,9	1,2	0,0
Хом'ячок сірий <i>Cricetulus migratorius</i> Pallas, 1773	2,5	19,1	0,9	9,1	0,0
Білозубка мала <i>Crocidura suaveolens</i> Pallas, 1811	0,0	2,2	0,3	0,0	0,0
Птахи Aves	0,5	14,3	1,7	32,8	0,0
Визначено останків, шт.	198	230	345	253	110

Бували випадки, коли сніговий покрив ускладнював добування полівок гуртових і 86,5–92,4% кісткових залишків належали відносно рідкісним компонентам зооценозу – хом'ячкам сірим *Cricetulus migratorius* (Полишук, 2008). Спалах чисельності полівки лучної *Microtus levis* у 1989 році, яка, на відміну від гуртової *M. socialis*, займає обмежені

біотопи, знайшов своє відображення в погадках, і в грудневій їх серії складова останків цього виду (53,8%) перевершила частку інших.

Ряд видів – миша курганцева *M. spicilegus*, мишак степовий *Sylvaemus witherbyi*, мишівка південна *Sicis taloriger*, пацюк мандрівний *Rattus norvegicus*, білозубка мала *Crocidura suaveolens*, білозубка білочерева *Crocidura leucodon*, ласиця *Mustela nivalis*, 1766 за нашими даними не мали суттєвого значення в харчуванні сов вухатих.

Не залишали вони без уваги і кажанів *Vespertilioniformes*, підстерігаючи їх біля схованок в балконах і підвіконнях багатоповерхових будинків. Зазвичай жертвами ставали вечірні дозирні *Nyctalus noctula* Schreber, 1774 та нетопирі білосмугі *Pipistrellus kuhlii* Kuhl, 1817, але їх залишки траплялись в погадках зрідка.

За вкрай низької чисельності дрібних ссавців, яку спостерігали протягом 2017–2019 років, спектр харчових об'єктів залишався незмінним, поки в січні та березні 2018 року доступність основних жертв обмежив суцільний сніговий покрив і совам довелося переключитися на споживання, головним чином, птахів (табл. 4).

Таблиця 4. Співвідношення жертв сов вухатих при глибокій депресії чисельності дрібних ссавців, %

Види	2017		2018		
	місяці				
	11	12	01	02	03
Полівка гуртова <i>Microtus socialis</i>	67,3	85,3	33,4	83,8	29,5
Полівка лучна <i>Microtus levis</i>	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Миша звичайна <i>Mus musculus</i>	24,8	7,5	0,0	7,1	2,3
Миша курганцева <i>Mus spicilegus</i>	0,0	1,2	0,0	2,0	0,0
Мишак степовий <i>Sylvaemus witherbyi</i>	1,0	1,2	0,0	0,0	2,3
Хом'ячок сирій <i>Cricetulus migratorius</i>	5,9	1,2	3,9	0,0	2,3
Білозубка мала <i>Crocidura suaveolens</i>	1,0	3,7	0,0	6,1	4,5
Птахи <i>Aves</i>	0,0	0,0	62,7	1,0	61,4
Визначено останків, шт.	101	81	51	99	63

На даний час ми можемо констатувати, що в умовах заповідника сова вухата здебільшого веде осілий спосіб життя і є найбільш чисельним видом Совоподібних.

Сова болотяна *Asio flammeus*. Вид, який постійно мешкав у південних степах. Гніздиться на землі, а, отже він перебуває у природному середовищі, сформованому в степах тисячолітніми процесами. Разом з тим, людська діяльність, особливо в другій половині ХХ століття, суттєво зменшила площі, де цей вид може природно існувати. За нашими спостереженнями, крім заповідної зони, він залюбки заселяє трирічні і старіші перелоги. Чисельність гніздових пар суттєво змінюється між роками і, значною мірою, залежить від кормової бази на початок сезону розмноження, а також стану трав'яного покриву. Черговий пік чисельності припав на 2020–2021 роки, а вже 2022 року вона суттєво знизилася і вид перестав потрапляти в поле зору при обліках на стаціонарних маршрутах. Істотно впливає на територіальний розподіл цього виду непередбачувана людська діяльність, приміром, коли перелоги час від часу розорюються, що повністю змінює весь біотоп. Безпосередньо в заповідній зоні чисельність не була високою, але вид в останні два роки був поширений практично по всій території ділянок заповідного степу "Південна" та "Північна" і прилеглих до них перелогів. Особливо привабливими для цього виду були перелоги 4–7-річної давності, що прилягають з південної сторони до ділянки "Південна". Тут спостерігалась щільність гніздування до 4 пар на 1000 га.

Також у Великому Чапельському поді спостерігалось не менше двох пар цього виду і їх виводки. Ще одне потужне локальне угруповання знаходилося в Мар'янівському поді. У 2021 році після завершення сезону розмноження значна частина птахів сконцентрувалася вздовж автомобільної дороги Асканія-Нова – Чкалове. На проміжку у 22 кілометри вночі нарахували 38 особин виду, які патрулювали або сиділи прямо на полотні дороги.

У зимовий період сова болотяна переміщується до лісосмуг, днює серед трав'яної рослинності у Великому Чапельському поді та в осушених ставках-накопичувачах, які залишилися всередині зон буферної та антропогенних ландшафтів. При цьому зустрічали

як поодиноких птахів, так і невеликі групи до 7 особин, які збиралися під кущами деревної рослинності. У 2010 році вони днювали на деревах в центрі смт Асканія-Нова, де зібрані погадки, склад яких виявився близьким до таких у сов вухатих. Подібні об'єкти споживали і сови болотяні з Мар'янівського поду (с. Мар'янівка Каховського району Херсонської області, 2020 рік) та 2021 рік поблизу с. Ставки Каланчацького району Херсонської області (табл. 5).

Таблиця 5. Співвідношення жертв сов болотяних з різних місцевостей, %

Види	2010				2020	2021
	місяці					
	07	08	11	12	05	03
Полівка гуртова <i>Microtus socialis</i>	33,9	29,1	25,0	34,9	97,9	74,3
Полівка лучна <i>M. levis</i>	5,0	1,7	1,0	5,9	2,1	0,0
Миша звичайна <i>Mus musculus</i>	20,7	48,9	45,8	35,5	0,0	5,7
Миша курганцева <i>M. spicilegus</i>	0,0	0,8	5,3	3,3	0,0	0,0
Мишак степовий <i>Sylvaemus witherbyi</i>	0,0	0,0	0,0	4,1	0,0	8,6
Хом'ячок сирій <i>Cricetulus migratorius</i>	5,0	9,4	22,9	15,1	0,0	0,0
Білозубка мала <i>Crocidura suaveolens</i>	0,7	0,0	0,0	0,7	0,0	11,4
Птахи Aves	30,0	3,9	0,0	0,0	0,0	0,0
Комахи Insecta	5,7	3,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Визначено останків, шт.	140	127	96	138	47	35

Особливістю харчування "асканійської" групи була досить значна частка залишків птахів і комах в липні, але фрагменти останніх могли бути захоплені разом з пташиними шлунками, тому це питання потребує уточнення.

Пугач *Bubo bubo*. За останні майже 100 років зібрано обмежену інформацію стосовно перебування цього виду на нинішній території заповідника. Достовірно можна стверджувати, що це був пролітний та літучий вид. За М. Шарлеманем (1924), найближче місце гніздування знаходилося на о. Чурюк нинішнього Азово-Сиваського національного природного парку, звідки були доставлені пташенята до асканійського зоопарку. В подальшому науковці перебування цього виду в регіоні не підтверджують.

Совка *Otus scops* – найменша із сов біосферного заповідника. М. Шарлемань (1924), скоріш за все, за щоденниками К. Сіянка, вказує на реєстрацію цього виду у 1909 та 1920 роках. Також М. Дергунов (1924) відмічав цей вид наприкінці квітня – початку травня. В.Д. Треус (1952) зазначає, що цей вид ним не спостерігався. В подальшому дані щодо його перебування, а тим більше розмноження, не підтверджуються до початку 1980-х років. М.М. Семьонов (Семенов, 1991) вказує на реєстрацію цього виду лише з 22 травня до середини липня 1984 року у кількості однієї пари. Він допускає його гніздування, хоча, за його ж власними спостереженнями, вид в подальшому не реєстрували. Ми не виявляли його перебування у 1990-х роках та на початку XXI століття (Гавриленко та ін., 2010). При проведенні досліджень дендрофільних птахів М.А. Листопадським (2014) спочатку у лісосмугах поблизу Великого Чапельського поду, а потім і на території дендрологічного парку цей вид реєструвався вже на гніздуванні. Наступними спостереженнями встановлено зростання чисельності цього виду, в першу чергу, на території дендрологічного парку, а також у лісосмузі вздовж південно-західної сторони Великого Чапельського поду. У заповіднику мешкає сіра форма цього виду.

Приліт совки і початок вокальної активності реєстрували після 15 квітня. Перекличку совок в Асканії-Нова прослуховували до кінця червня, після чого вони не реагували навіть на імітацію голосу зі звукових пристроїв. Разом з тим, активну перекличку совок ми прослуховували значно північніше поблизу м. Василівка Запорізької області 12–16 липня 2022 року в межах Національного природного парку "Великий луг". Тобто, в умовах Асканії-Нова цей процес зупиняється раніше.

Для гніздування вид займає старі дупла, зрідка гніздиться в дуплянках, розвішаних у старих лісосмугах зон буферної та антропогенних ландшафтів. Можна говорити про певний гніздовий консерватизм і появу совок в місцях минулорічного гніздування. Найбільшу щільність поселення спостерігали на території старого парку і в старих насадженнях зоопарку "Асканія-Нова". Зокрема, в сезон розмноження 2022 року нами виявлено у

дендропарку 10 токуючих особин, більшість з яких перебували саме у старій частині парку (рис. 2). У зоопарку прослуховувалися три пари.

Аналізуючи ситуацію з цим видом протягом століття, можна прийти до висновку, що екологічні умови регіону стають дедалі сприятливішими для збільшення його присутності. Разом з тим, оскільки Асканія-Нова продовжує бути оазою серед сільськогосподарських угідь, то ситуація з совкою може повторювати таку з іншими видами птахів, коли через несприятливі чинники їх локальні популяції суттєво скорочувалися і навіть зникали, після чого з'являлися знову.

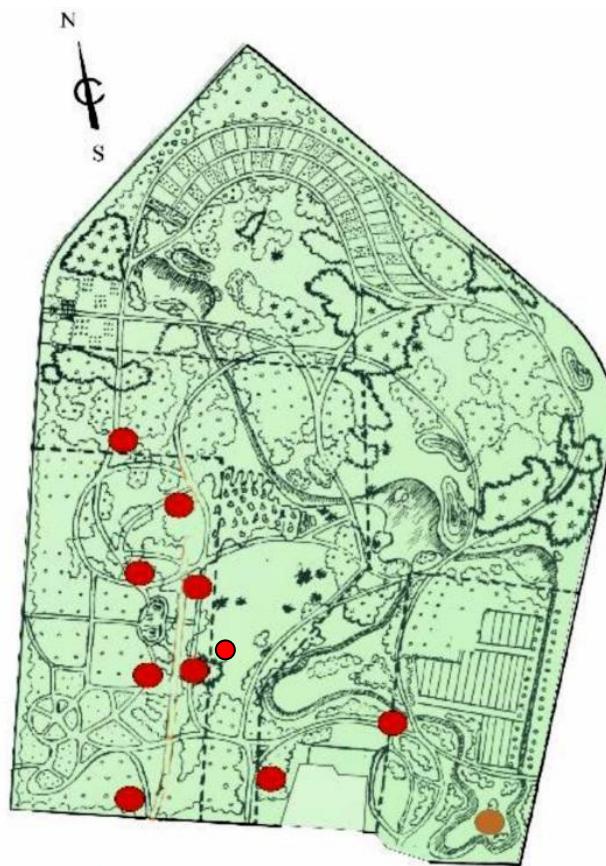

Рис. 2. Місця токування совок (●) у дендрологічному парку "Асканія-Нова"

Сич хатній *Athene noctua*. Осілий гніздовий вид, відомий за літературними джерелами з 1885 року (Семенов, Реут, 1989). З огляду на екологію цього виду, він поширювався в степу разом з формуванням осілих поселень людей. У 1960–1980-х роках він мешкав практично у всіх сільських населених пунктах півдня України, особливо там, де практикувалося тваринництво, а разом з ним було значне поширення мишоподібних гризунів, які є основним кормом для цього виду. За нашими спостереженнями як безпосередньо на території заповідника, так і за його межами, останніми роками вид виходить із затяжної депресії і його чисельність збільшується. Причому сич хатній, віддаючи, все ж таки, перевагу сільській забудові, може гніздитись і серед цегляних капітальних споруд, а також і серед споруд, розміщених на значній відстані за межами населених пунктів. Ми зустрічали поодинокі пари цього виду також на о. Чурюк в Азово-Сиваському національному природному парку, серед зрошуваних земель Каховського та Генічеського району, кинутих вівцеферм, де вони влаштовували свої схованки в бетонних напівзруйнованих спорудах.

В межах заповідника птахи надавали перевагу спорудам під трансформаторними підстанціями, в основі яких влаштовані плити перекриття з отворами, які і використовуються для гніздування та схованок. В інших місцях сичі влаштовують гнізда під покрівлями сільських споруд.

Вокальна активність цього виду простежується практично цілий рік, дещо затихає в середині літа, а потім її інтенсивність відновлюється вже на початку вересня. Простежу-

ється чітка територіальність окремих пар. На рисунку 3 представлено розміщення гніздових пар на території біосферного заповідника.

Літній раціон харчування сича хатнього за результатами обстеження 24 погадок, складала, переважно, полівки *Microtus* – 56,8% від загального числа решток хребетних і безхребетних тварин, в тому числі полівки гуртові – 19,6%. В меншій кількості траплялись миші звичайні (5,9%) та мишаки степові (2,0%). У половині погадок знаходились фрагменти дрібних жуків та інших безхребетних. Цікаво відмітити, що в середині однієї з погадок виявлено заокруглений камінчик діаметром 4,4 мм, а в іншій дві дрібні черепашки молюсків (рис. 4). Наявність шерсті в порожнинах останніх свідчила про захоплення їх птахом, а не самостійного проникнення в скинуту погадку.

Сова сіра *Strix aluco*. Цей вид досить поширений у лісовій та лісостеповій зонах, а також спускається вниз по Дніпру до самого його пониззя. Безпосередньо на території заповідника відмічені його зальоти лише на початку ХХ століття. В.Д. Треус (1952), цитуючи М. Шарлеманя (1924), який, в свою чергу, використав записи К. Сіянка та Г. Рібберга (Архів ..., 48), наводить одні і ті ж дані щодо зальотів цього виду в Асканію-Нову. Останніми десятиліттями цей вид в заповіднику не реєструвався.

Рис. 3. Розміщення гніздових пар сича хатнього (▲) в гніздовий період 2022 року

Рис. 4. Черепашки молюсків з погадки сича хатнього

Висновки

Із 7 видів Совоподібних, що реєструвалися в заповіднику протягом століття, натеper зустрічається 5. Це птахи різних фауністичних комплексів, які демонструють адаптивні реакції до змін степового середовища під дією людини. Домінуючою за чисельністю є сова вухата, субдомінантом – сова болотяна. Екологічні ніші цих видів частково перекриваються в зонах контакту степової екосистеми з лісосмугами та дендрологічним парком. Останніми роками простежується прогресуюче зростання чисельності совки та сича домового. Сипуха є гніздовим видом, але подальшу ситуацію щодо неї спрогнозувати поки що неможливо.

Серед найбільш значимих чинників, які впливають на популяції сов заповідника, є людська діяльність, пов'язана із створенням лісосмуг, переорюванням перелогів, отруєнням мишовидних гризунів, занепадом тваринницької галузі, руйнуванням старих сільськогосподарських приміщень; чинники біологічного характеру, як то чисельність жертв сов, наявність гніздових платформ і дупел; зміна меж ареалів, спричинених глобальними про-

цесами. Основними харчовими об'єктами являються дрібні ссавці, а значення окремих видів залежить від кількісної представленості в зооценозі та доступності.

Архів Біосферного заповідника "Асканія-Нова", справа № 48.

Архів Біосферного заповідника "Асканія-Нова", справа № 60.

Архів Біосферного заповідника "Асканія-Нова", справа № 81.

Гавриленко В. С., Листопадський М. А., Поліщук І. К., Думенко В. П. Конспект фауни хребетних Біосферного заповідника "Асканія-Нова" (з елементами популяційного аналізу). Асканія-Нова : ІІІ Андрєєва М.М., 2010. 120 с.

Фесенко Г. В., Бокотей А. А. Птахи фауни України : польовий визначник. Київ : Новий друк, 2002. 411 с.

Шарлемань М. Матеріали до орнітофауни Державного степового заповідника "Чаплі" та його району. *Вісті державного степового заповідника "Чаплі"*. 1924. С. 48–94.

Белик В. П. Птицы степного Придонья: формирование, антропогенная трансформация и вопросы охраны. Ростов-на-Дону : РГПУ, 2000. 376 с.

Дергунюк Н. И. Дикая фауна Аскании [Под ред. М. М. Завадовского и Б. К. Фортунатова]. Москва : Госиздат, 1924. С. 199–259.

Дребет М.В. Численность и биотопическое распределение совы ушастой (*Asio otus* L.) в городе Камянец-Подольском (НПП "Подольские Толтры), Украина. *Роль особо охраняемых природных территорий лесостепной и степной природных зон в сохранении и изучении биологического разнообразия* : материалы научно-практ. конф., посв. восьмидесятилетию Воронежского гос. природного биосферного заповедника. Воронеж, 2007. С. 178–181.

Листопадський М. А. Сплюшка *Otus scops* в заповіднику "Асканія-Нова". *Русский орнитологический журнал*. 2014. Т. 23, № 1008. С. 1746–1748.

Полищук І. К. Влияние снежного покрова на рацион ушастых сов *Asio otus* (L.) в Биосферном заповеднике "Аскания-Нова". *Новітні дослідження соколоподібних та сов* : матеріали ІІІ Міжнар. наук. конф. "Хижі птахи України", м. Кривий Ріг, 24–25 жовтня 2008 р. Кривий Ріг, 2008. С. 312–318.

Полищук І. К. Опыт оценки населения мелких млекопитающих Биосферного заповедника "Аскания-Нова" погадочным методом. Аскания-Нова, 2009. 54 с.

Пукинский Ю. Б. Жизнь сов. Серия: Жизнь наших птиц и зверей. Вып. 1. Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1977. 240 с.

Семенов Н. Н., Реут Ю. А. Фауна птиц и млекопитающих Биосферного заповедника "Аскания-Нова". *Научно-технический бюллетень УНИИЖ "Аскания-Нова"*. 1989. Вып. 1. С. 43–47.

Семенов Н. Н. Орнитофауна заповедной степи. *Летопись природы государственного заповедника "Аскания-Нова" за 1990 год*. 1991. Т. 8. С. 121–193.

Треус В. Д. Птицы района Аскании-Нова и методы их привлечения : дисс. ... канд. биол. наук. Аскания-Нова, 1952. 226 с.

Рекомендує до друку
Чернічко Й.І.

Рукопис отримано 19.10.2022